

Ἀπρόβλεπτη καὶ ἀστάθμητη εἶναι ἡ ἐπίδραση τοῦ θανάτου στὶς σχέσεις μας, στὴν ἐπικοινωνία μας μὲ τὸ ἔργο ἑνὸς συγγραφέα. Ὑπάρχουν συγγραφεῖς πού, μόλις πεθάνουν, μόλις σβήσει, στὸν κόσμο τῆς πραγματικότητας, ἡ ἄμεση ἐπίδραση τῆς ἀτομικότητάς τους, ἀρχίζουν ἀμέσως καὶ ἀπομακρύνονται ἀπὸ τὶς σκέψεις μας, τὶς ἀσχολίες μας, τὴ ζωὴ μας, σέρονονται, θαρρεῖς, ἀπὸ μιὰ δύναμη ἀκαταμάχητη, στὸ παρελθόν. Δὲ φταίει κανεὶς, δὲν ἐπιδιώκουμε νὰ ἀπαλλαγοῦμε ἀπ' αὐτούς. Φεύγουν μόνοι τους. Χτὲς ἀκόμα, διαβάζοντάς τους, εἶχαμε συνεχῶς τὸ αἶσθημα τῆς φυσικῆς παρουσίας τους, μᾶς ἐμπνέανε τὴν ἀγάπη καὶ τὸ θαυμασμό, σὰν πρόσωπα χειροπιαστά, πὺν κυκλοφοροῦνε πραγματικὰ μὲς στὸ χῶρο πὺν κατοικοῦμε. Τώρα, τὸ ἔργο τους, ἀδειασμένο ἀπὸ τὸ χυμὸ του, δὲν εἶναι πιά παρὰ ἓνα κομμάτι τῆς βιβλιοθήκης μας, ψυχρὸ καὶ ἀδιάφορο. ἓνα ἀντικείμενο φιλολογικῆς μελέτης, πὺν ἀναδίνει ἴσως κάποτε ξαφνικὲς ἀναλαμπὲς ἰδιοφυΐας, σὰ μακρινὲς ὁμως καὶ συγκινητικὲς νοσταλγίες τῆς ζωῆς.

Ὑπάρχουν καὶ ἄλλοι συγγραφεῖς, ξένοι πρὸς τὴ ζωὴ μας, πὺν δὲν τοὺς ἀγαπούσαμε ὅσο ζοῦσαν, προαισθανόμενοι ἴσως ὅτι κι' αὐτοὶ δὲ θὰ εἶτανε πιθανὸ νὰ μᾶς ἀγαπήσουν, πὺν ξαφνικά, μετὰ τὸ θάνατό τους, ἀρχίζουν καὶ μᾶς πλησιάζουν. Καὶ τοῦτο δὲν τὸ ἐπιδιώκουμε. Ἔρχονται μόνοι τους πρὸς ἐμᾶς, χωρὶς νὰ τοὺς καλέσουμε, χωρὶς νὰ αἰσθανθοῦμε τὴν ἀνάγκη τῆς παρουσίας τους, ξυπνοῦνε ἀβίαστα μέσα μας τὴν ἀνάγκη αὐτή, πὺν δὲν ξέραμε ὅτι ὑπῆρχε. Ἔρχονται τώρα λυτρωμένοι ἀπὸ τὸ θρόλο καὶ τὶς παρεξηγήσεις πὺν περιβάλλανε τὴ ζωὴ τους, ἀπὸ τὴ θολὴ ἀτμόσφαιρα

* Μιὰ πρώτη μορφή αὐτοῦ τοῦ ἀρθροῦ δημοσιεύτηκε στὰ *Πασχαλινὰ φύλλα* (ἄνοιξη 1936).

τοῦ εὐκόλου θαυμασμοῦ καὶ τῆς εὐκόλης ἄρνησης, τῶν εὐνοϊκῶν καὶ τῶν δυσμενῶν προκαταλήψεων, τῆς κολακίας, τῆς μοχθηρίας καὶ τῆς κακογλωσσιᾶς. Ὁ θάνατος τὰ διαλύει ὅλα αὐτὰ μονομιᾶς σὰ μιὰ εὐεργετικὴ καλοκαιρινὴ μπόρα. Ὁ ἄνθρωπος προβάλλει ἐπιτέλους καθαρὸς, ἐλεύθερος, ὀλοκληρωμένος, μὲ τὴν πιὸ ἀληθινὴν, τὴν ὀριστικὴν μορφήν του, «*tel qu'en lui-même enfin l'éternité le change*». Τέτοιος προβάλλει ἤδη στὰ μάτια μας ὁ Καβάφης, ξένος χτὲς καὶ οἰκεῖος σήμερα, μὰ οἰκεῖος ἀπὸ ψηλά, ἐπιβλητικὸς καὶ καλόβολος, συγκινητικὸς καὶ εἰρωνικὸς, προβάλλει στὸν ὀρίζοντα τῆς ζωῆς μας καὶ πλησιάζει.

Διηγοῦμαι ἐδῶ τὶς ἀτομικὲς μου σχέσεις μὲ τὸ ἔργο τοῦ Καβάφης, χωρὶς βέβαια νὰ δίνω καμμιά ἰδιαίτερη ἀντικειμενικὴ σημασία σ' αὐτές, ἀλλὰ ἀπλῶς καὶ μόνο ἐπειδὴ αὐτὲς ἀποτελοῦν τὸ πιὸ πρόχειρο καὶ πιὸ γνώριμο παράδειγμα πού διαθέτω, γιὰ νὰ ἐξετάσω μερικὲς ἀπὸ τὶς ποικίλες ἀντιδράσεις, πού τὸ ἔργο αὐτὸ προκάλεσε καὶ προκαλεῖ.

Ὅταν εἶμουν πολὺ νέος, τὰ πρῶτα χρόνια τῆς Δημοκρατίας, ποτισμένος ἀπὸ τὴν κλασικὴν πιά σήμερα ποίηση τῆς ἑφτανησιακῆς καὶ τῆς ἀθηναϊκῆς σχολῆς, ἀντίκρουσα τὰ ποιήματα τοῦ Καβάφης, ὅπως οἱ περισσότεροὶ συνομήλικοί μου, μὲ ἀρκετὴ ἀπορία. Τί εἶταν αὐτὸ τὸ ἀλλόκοτο παιχνίδι τῆς στιχουργικῆς πεζολογίας, αὐτὲς οἱ κοροϊδευτικὲς ρίμες, αὐτὸ τὸ ἀπροσδόκητο ἀνακάτωμα τῆς δημοσιογραφίας, τῆς ἱστορίας, τοῦ ἐκκλησιαστικοῦ ὕφους καὶ ἐνὸς ἀπίθανου λυρισμοῦ, πού δὲν κατορθώναμε νὰ καιαλάβουμε ἂν ἔπαιρνε στὰ σοβαρὰ τὸν ἑαυτό του ἢ ἂν ἐκφραζότανε μόνο καὶ μόνο γιὰ νὰ γελάσουμε; Πολλοὶ σταμάτησαν σ' αὐτὴν τὴν πρώτην κατάπληξιν καὶ δὲν ἀσχολήθηκαν περισσότερο μὲ τὴν καβαφικὴν ποίηση. Ἄλλοι ἔπαιξαν μαζί της καὶ γέλασαν. Ἐπαῖξα κ' ἐγώ, ἀλλὰ μιὰ μέρα ἡ ἀπορία μου ἀποκρυσταλλώθηκε σὲ μιὰ δυνατὴ ἐχθρικὴ διάθεση, πού θὰ ἤθελα τώρα ἐκ τῶν ὑστέρων νὰ τὴν ἀναλύσω.

Τὰ αἷτιά της δὲν εἶταν ἠθικὰ οὔτε σίσητικὰ. Εἶταν ἀκόμα βαθύτερα καὶ σοβαρότερα. Εἶμουν, εἶπα, πολὺ νέος καὶ νέος μιᾶς ἐποχῆς γενικῆς εὐρωπαϊκῆς καὶ ἑλληνικῆς αἰσιοδοξίας, παρὰ τὶς καθημερινὲς περιπέτειες τοῦ ἑλληνικοῦ Κράτους, μιᾶς ἐποχῆς ἀμεριμνης καὶ φουριόζικης, γεμάτης κέφι καὶ ὦραϊα ὄνειρα. Πίστευα μὲ πάθος στὸν τόπο μου, στὴ γενεά μου, στὸ μέλλον μας, καὶ λάτρευα τὴ ζωὴ. Ἦθελα νὰ κάνουμε μεγάλα, πολὺ μεγάλα πράγματα, νὰ ζήσουμε ὅπως οἱ διαλεχτοὶ τῶν θεῶν καὶ νὰ ξαναρχίσουμε, ὅστε-

ρα ἀπὸ εἴκοσι-πέντε αἰῶνες, τὸ Ἑλληνικὸ Θαῦμα. Ξεκινώντας μὲ τέτοιες προθέσεις, νόμισα ξαφνικὰ πὼς εἶδα τὸν Καβάφη νὰ μὲ σαρκάζει ἀμείλικτα μὲς ἀπὸ τοὺς θολοὺς ἀτμοὺς τῆς κουρασμένης εὐαισθησίας του καὶ τῆς πικρῆς σοφίας του. Αὐτὸς βέβαια εἶχε ζήσει καλὰ-καλά, ὅπως τραβοῦσε ἡ καρδιά του, μὰ δὲν πίστευε στὴ ζωὴ τῶν ἄλλων. Εἶχε χαρεῖ τὴ νιότη του μὲ τὸ δικό του τρόπο, μὰ δὲν παραδεχότανε τὴ νιότη πὺ ἤθελαν νὰ ζήσουν οἱ ἄλλοι μὲ ἄλλους τρόπους. Γὰ ἀρνιότανε ὅλα ἀπὸ πρῖν. Δίδασκε τὸ «μεγάλο ὄχι», τὸ «σωστό», καὶ ἐξευτέλιζε ἠδονικὰ τὸ δικό μας «μεγάλο ναί». Καὶ ὡς ἀντάλλαγμα τῶν ψευτισμένων ἡρωικῶν ὄνειρων, μᾶς πρόσφερε τὴν ἡρεμὴ γοητεία τῆς γεροντικῆς του μνήμης. Τοῦ ἀνταπόδωσα (ἴσως ὅ,τι καλύτερο μπορούσα τότε νὰ δώσω) τὸ μῖσος.

Ἄς μοῦ ἐπιτραπεῖ ὥστόσο νὰ πῶ πὼς δὲ μετανοῶ καθόλου πὺ χτύπησα καὶ ἀρνήθηκα τὸν Καβάφη στὸ παρελθόν. Ἡ πρώτη νιότη ἔχει πάντα δίκιο, ἀκόμα καὶ ὅταν ἀδικεῖ. Ἐχει δίκιο γιὰτὶ ἔχει τὸ δικαίωμα νὰ ζήσει καὶ γιὰτὶ, γιὰ νὰ ἀρχίσει νὰ ζεῖ πραγματικά, δὲν μπορεῖ νὰ κάνει ἄλλιῶς παρὰ νὰ περιπλανηθεῖ, νὰ χτυπηθεῖ, νὰ μισήσει ὅποιον ἀντιστρατεύεται ἢ ἀρνεῖται ἢ μοιάζει νὰ ἀρνεῖται τὴν ὁρμὴ τῆς. Μὰ τώρα, μὲ τὸ πέρασμα τοῦ καιροῦ, ἀλλάζει μοιραῖα ἡ προοπτικὴ μας τῶν πραγμάτων, ἐνῶ συνάμα ὁ Καβάφης ἀλλάζει φυσιογνωμία, ἐνῶ διαγράφεται, στὰ μάτια μας, ὀλοκάθαρη καὶ φωτεινὴ, ἡ ἀναλλοίωτη πνευματικὴ μορφὴ του, μὲς στὸ ξερὸ καὶ ἐξαγνιστικὸ κοῦρο τῆς μεταθανάτιας διάρκειας. Γιὰ νὰ αἰσθανθοῦμε τὴ σημασία του, ἔπρεπε νὰ κυλήσουν μερικὰ χρόνια, νὰ ἀποκτήσουμε κ' ἐμεῖς αὐτὸ πὺ μᾶς ἔλειπε στὰ πρῶτα βήματά μας καὶ πὺ εἶναι ἡ πηγὴ κ' ἡ βαθύτερη ὁμορφιὰ τοῦ ἔργου του, νὰ ἀποκτήσουμε μνήμη. Ἐπρεπε συνάμα νὰ μπεῖ κι' αὐτός, ὀριστικὰ καὶ τέλεια στὸ αὐθεντικὸ στοιχεῖο του, στὸν κόσμον τῆς μνήμης.

Φυλλομετρώντας τώρα τὸ σύνολο τοῦ ἔργου τοῦ Καβάφης, συγκεντρωμένο γιὰ πρώτη φορὰ, προσπαθῶ νὰ καταλάβω τὶς ἐσωτερικὲς τοῦ ἔργου αἰτίες, πὺ τὸ φέρουν ὀλοένα κοντύτερά μας καὶ πὺ τοῦ δίνουν τὸ ὕψος τῆς διάρκειας.

Θὰ ἔλεγα πρῶτα-πρῶτα ὅτι τὸ ἔργο αὐτὸ φέρνει στὴ νεοελληνικὴ ποίηση καὶ γενικώτερα στὸ λογοτεχνικό μας ὕψος ἕναν ἀέρα ἐλευθερίας. Ὁ Καβάφης ἔσπασε (καί, νομίζω, ὀριστικὰ) τὶς καθιερωμένες ποιητικὲς μας φόρμες, διάλυσε τὴ νεοελληνικὴ μετρικὴ, ἀπαρνήθηκε ὀλότελα τὸν τόνο καὶ τοὺς τρόπους τῆς παραδωμένης λυρικῆς μας γλώσσας. Ὑπῆρχαν στὴ λυρικὴ μας ποίηση (καὶ χυνόν-

τανε ἀπὸ κεῖ σ' ὀλόκληρη τῇ λογοτεχνίᾳ) ὀρισμένες καθιερωμένες παραδόσεις συναισθηματισμοῦ καὶ ὕφους, συνδυασμένες μ' ἓνα πολὺ-πλοκο σύστημα ρυθμικῶν δεσμῶν, παραδόσεις, πού ἢ κακὴ μορφὴ τους εἶτανε μιὰ πολύχρονη συνήθεια παραπανίσιας ἔξαρσης, ὑπερβολικῆς σοβαροφάνειας καὶ μεγαλοστομίας. Ὁ Καβάφης τὰ ἔκανε ὅλα αὐτὰ *tabula rasa*. Χωρὶς νὰ ἀρνηθοῦμε τίποτα ἀπὸ τὰ ωραῖα ἔργα τῶν προηγουμένων σχολῶν, μπορούμε νὰ ποῦμε ὅτι ὁ Ἀλεξαντρινὸς ποιητὴς μᾶς ἐπέτρεψε ἀκριβῶς νὰ ξεπεράσουμε τὴν ὁμορφιά τους, νὰ ἀποκτήσουμε μιὰ ἀντίληψη τῆς ποιητικῆς ὁμορφιάς πολὺ πιὸ πλατιὰ καὶ φιλελεύθερη καὶ συνάμα πιὸ ἀπλὴ καὶ πιὸ αὐστηρὴ μὲς στὴν ἀπλότητά της. Θαυμάζει κανεὶς τὴ λιτότητα τῶν ποιητικῶν του μέσων, τὴν κοινότητα τοῦ λεξιλογίου του, τὴν οἰκειότητα τῆς φρασεολογίας του, τὴ διαύγεια τῶν συλλήψεών του. Ὁ στίχος του, ἀνάλαφρος, ἀσύλληφτος, δὲν ἀκούεται σχεδὸν καθόλου, ἢ ἀκούεται μονάχα σὰ μιὰ πολὺ μακρινὴ καὶ σεμνὴ συνοδεία τῆς ποίησης, μιὰ συνοδεία ἴσως ὄχι ἀπαραίτητη. Δὲν εἶναι πιά ὁ στίχος (ὁποιοσδήποτε στίχος, κλασικὸς ἢ ἐλεύθερος) ἓνα ἀπὸ τὰ σπουδαιότερα συστατικὰ τῆς ποίησης αὐτῆς. Μποροῦσε ἴσως καὶ νὰ ἔλειπε ὁλότελα. Κι' ἂν αὐτὸ δὲν εἶναι ἀπολύτως ὀρθὸ στὴν πραγματικότητα, πάντως αὐτὴ τὴν ἐντύπωση μᾶς μεταδίδει ἢ ἀνάγνωση τοῦ Καβάφη. Ἡ ποίησή του μένει στὴ μνήμη μᾶς ὄχι σὰ μιὰ στιχουργία, ἀλλὰ κυρίως σὰν ἓνα ὀρισμένο ποιητικὸ ὕφος, αὐθύπαρκτο, αὐτότελο, ξαλαφρωμένο ἀπὸ κάθε πρόσθετο ποιητικὸ στοιχεῖο, ἓνα ὕφος σὰ μιὰ ἄχνη τοῦ χρόνου καὶ τῆς μνήμης, πού τυλίγει καὶ ἐξαυλῶνει τὰ τοπεῖα τῆς ζωῆς.

Ἡ ὑπέριστα αὐτὴ καλλιτεχνικὴ ἐλευθερία, κερδισμένη ἀσφαλῶς μὲ μεγάλη αὐτοπειθαρχία καὶ μεγάλη ἀπάρνηση, γέννησε ἓνα παιδί, ἓναν καρπὸ τῆς πιὸ ἐντατικῆς πνευματικῆς καὶ ψυχικῆς καλλιέργειας. Ὁ καρπὸς αὐτός, πού γιὰ πρώτη φορὰ ἀποκτᾷ μιὰ τέτοια σπουδαιότητα μὲς στὴ νεοελληνικὴ λογοτεχνία, εἶναι ἢ εἰρωνεία. Ἡ ποίηση τοῦ Καβάφη ἔφτασε σ' ἓνα τέτοιο βαθμὸ ἐκπνευμάτωσης ὥστε τὰ πάθη καὶ τὰ ἔργα τῶν ἀνθρώπων, θεωρημένα ἀπὸ τὸ ἐπίπεδο αὐτό, χάνουν τὴν ἐπικαιρότητά τους καὶ τὴ σημασία, πού δίνει ἀναγκαστικὰ σ' αὐτὰ ὁποῖος εἶναι ἄμεσα μπασμένος μὲς στὸ ρυθμὸ τῆς ἐξελίξεώς τους. (Σχετικὰ μὲ τὴν ἐπικαιρότητα εἶναι ἀξιοσημεῖωτο πὼς ὅλα τὰ γεγονότα πού μᾶς διηγεῖται ὁ Καβάφης, γεγονότα τῶν ἡμερῶν μας ἢ τῶν βυζαντινῶν χρόνων ἢ τῆς ἀλεξαντρινῆς καὶ τῆς ἀρχαίας ἐποχῆς, εἶναι ἐξίσου ἐπικαίρα καὶ ἀνεπικαίρα στὰ μάτια του,

ἔξις οἰκεῖα καὶ μακρινά, κοιταγμένα ἀπὸ τὴν ἴδια ἀπόστασι, μὲ τὴν ἴδια προοπτικὴ τοῦ ἀνθρώπου, πὺ ἀτενίζει τὴ ροὴ τῶν πραγμάτων, ὄχι ἀπὸ μέσα ἀπὸ τὰ πράματα, ἀλλὰ ἀπὸ πάνω ὅλα μαζί.

Ἔτσι, ἔχουμε τὴν ἐντύπωσιν ὅτι οἱ «μέρες» τοῦ 20οῦ αἰῶνα μποροῦσαν νὰ εἶναι καὶ μέρες τῆς Ἀρχαιότητος καί, ἀντίστροφα, ὅτι οἱ κομματάρχες τῆς Συρίας τοῦ δευτέρου αἰῶνα π. Χ. ἢ ὁ Ἰωάννης Καντακουζηνὸς ἔζησαν ἴσως γύρω στὰ 1920). Μιὰ τέτοια προοπτικὴ τῶν ἀνθρώπινων πραγμάτων ἐμπνέει, σ' ὅποιον τὴν ἀποκτήσει, τὴν ἐπιείκεια, τὴ συμπόνια, τὴν καλοσύνη, συνδυασμένη ὁμως μὲ μιὰ ἐλαφριά, ἐλαφρότατη ἴσως μὰ πάντα παρούσα καὶ ἀκατανίκητη περιφρόνησι. Οἱ ἄνθρωποι δὲ μοιάζουσι πιά οὔτε ὀλότελα καλοὶ οὔτε ὀλότελα κακοί. Κανεὶς δὲν ἔχει ἀπόλυτα δίκιο, μὰ καὶ κανεὶς δὲν πρέπει νὰ καταδικαστεῖ μὲ ἀλύγιστη αὐστηρότητα. Ζοῦνε τὴ ζωὴ τους ὅπως μποροῦνε, ἀνακατώνοντας, ὅπως τοὺς ἔρθει, ὅπως τοὺς βολεῖ καλύτερα, τὴν εὐγένεια τῆς ψυχῆς μὲ τὶς ἀθλιότητές τους, τὴν ποίησι μὲ τὴν ἠδυπάθεια, τὰ μικρὰ τους ζητήματα μὲ τὰ μεγάλα τους ὄνειρα, τὸν ἥρωισμὸ καὶ τὴν αὐτοθυσίαν μὲ τὴν ἔμφυτη δειλία τους. Τέτοιοι εἶναι τέλος πάντων, τέτοιοι εἶναι κατὰ βάθος καὶ ὁ ἴδιος ὁ ποιητής, πὺ δὲ θέλει νὰ γελά τὸν ἑαυτὸ του, γιὰ τοῦτο τοὺς ἀγαπᾷ καὶ τοὺς συγχωρεῖ, ἀδίστακτα, ἀβίαστα, πλουσιοπάροχα, μοιράζει συνεχῶς τὴ συγγνώμη μὲ τὰ δυὸ χέρια πρὸς ὅλες τὶς μεριές. Καὶ τέτοιοι πὺ εἶναι, εἶναι πάντως πολὺ ἐλκυστικὰ πλάσματα' συχνὰ συγκινητικὰ καὶ κάποτε πολὺ γουστόζικα, ὅπως ὁ θαυμάσιος *Ἡγεμὼν ἐκ δυτικῆς Λιβύης ἢ ὁ καλλιτέχνης τῆς Συνοδείας τοῦ Διονύσου ἢ ὁ Πτολεμαῖος Λαγίδης τῆς Δυσαρεσκείας τοῦ Σελευκίδου* ἢ ἐκεῖνος ὁ ἀμίμητος καὶ ἀλησμόνητος δεσπότης «μὲ τὴν ἱερατικὴν του ἐπιβολή, — μὲ τὲς ἀπὸ ἄκρου εἰς ἄκρον ἐσφαλμένους του πληροφορίες, — καὶ μὲ τὲς ὑποσχέσεις του, καὶ τὲς βλακεῖες.» Ὁ ποιητής χαμογελά. «Σασίσαμε στὴν Ἀντιόχεια» ὅταν μάθαμε — τὰ νέα καμώματα τοῦ Ἰουλιανοῦ. . » Διασκεδάζει μὲ ὅλους τοὺς πόρους τοῦ πνεύματός του, μὲ ὅλην τὴ σοφίαν του, εἶναι πολὺ εὐχαριστημένος. Ἀληθινά, τὸν ἐνδιαφέρουν τὰ καμώματα τοῦ ἀνθρώπινου γένους. Τὰ βρίσκει νόστιμα καὶ εὐτράπελα καὶ πολὺ περίεργα ἀσφαλῶς. Χαμογελά μὲ καλόβολη περιέργεια, κρατώντας ὡστόσο τὴν ἀπόστασι τῆς ἀτομικῆς του ἐλευθερίας. Μὲς στὴ λυρικὴ ἄχνη τῆς μνήμης του, ἢ εἰρωνείαν του σπινθηρίζει συνεχῶς σὰν ἓνα παιχιδιάρικο πνευματικὸ φῶς.

Δὲν ἔχω βέβαια τὴν πρόθεσι, σ' αὐτὲς τὶς σύντομες σημειώ-

σεις, νὰ περιγράψω πλέρια ἓνα θέμα τόσο πλατύ. Θὰ ἤθελα ν' ἀναφέρω καὶ κάποιο στοιχεῖο ἐπικό, κάποιο προμήνυμα ἐποποιίας, πού λανθάνει συχνὰ μὲς στὴν ποίηση τοῦ Καβάφη καὶ κάποτε προβάλλει ἀπροσδόκητα στὴν ἐπιφάνεια, αὐστηρὰ συγκρατημένο καὶ ἐπιβλητικό, ὅπως στὰ ποιήματα πού τιτλοφοροῦνται *Σοφοὶ δὲ προσιόντων, Ὑπὲρ τῆς ἀχαϊκῆς Συμπολιτείας πολεμήσαντες, Μεγάλη συνοδεία ἐξ ἱερέων καὶ λαϊκῶν, Στὰ 200 π. Χ.* Θὰ ἤθελα νὰ πῶ τὴν ἰδιαίτερη ἐντύπωση πού μοῦ ἔκαμαν δυὸ ἱστορικά ποιήματα, πού δὲ θυμοῦμαι νὰ σχολιάστηκαν πουθενὰ ὡς σήμερα καὶ πού ἀποτελοῦν ἓνα δίπτυχο, μολονότι γραμμένα σὲ ἀρκετὴ ἀπόσταση τὸ ἓνα ἀπὸ τὸ ἄλλο. Τὰ δυὸ αὐτὰ ποιήματα, ὁ *Ὁροφέρνης* καὶ τὸ *Δημητρίου Σωτήρος* (καὶ κυρίως τὸ δεύτερο πού εἶναι, κατὰ πάσα πιθανότητα, ἓνα ἀριστούργημα), ἐκφράζουν κάτι ἀπὸ τὴν τραγικὴ μοῖρα τῶν νέων γενεῶν τοῦ 20οῦ αἰῶνα. Θὰ ἤθελα ἀκόμα νὰ τονίσω τὴ μεγάλη θέση πού κατέχει στὴ συνείδηση καὶ στὸ ἔργο τοῦ Καβάφη τὸ ἀτομικὸ δράμα τῆς πνευματικῆς δημιουργίας, δράμα πού ἐκφράζεται μὲ τὸν πληρέστερο τρόπο σ' ἓνα ὠραιότατο ποίημα, πού ἐπιγράφεται *Τιμόλαος ὁ Συρακούσιος* καὶ πού δὲν περιλαμβάνεται (ὁ Θεὸς ξέρει γιατί) στὴν ἔκδοση τῶν ἀπάντων.* Θὰ τελειώσω μὲ μερικὲς παρατηρήσεις γιὰ τὴν ἀκοίμητη καὶ αὐστηρὴ σκέψη, πού κατευθύνει τὸ πολύμορφο αὐτὸ ποιητικὸ ἔργο.

Ὁ Καβάφης εἶναι ἓνας στοχαστὴς ὄχι μεταφυσικός, ὄχι φιλόσοφος ὅπως εἰπώθηκε, ἀλλὰ ἠθικολόγος (moraliste). Ὁ χαρακτηρισμὸς θὰ παραξενέψει ἴσως ἐκείνους πού ἀντιλαμβάνονται τὴν ἠθικὴ ἀποκλειστικὰ σὰ μιὰ ἐξωτερικὴ ρύθμιση τῆς κοινωνικῆς συμβίωσης, σὰν ἓνα σύστημα ἀπαράβατων κανόνων κοινῆς ζωῆς. Πράγματι, ἀπὸ τὴν ἄποψη αὐτὴ ὁ Καβάφης ὑπῆρξε ἀναρχικός, ἀφοῦ ἀρνήθηκε νὰ ὑποταγεῖ στοὺς καθιερωμένους κανόνες καὶ ἐξάλλου συγχώρεσε ἀπεριόριστα, σ' ὅλο τὸ ἔργο του, τὶς πράξεις τῶν ἀνθρώπων. Τὴν ἠθικὴ του πρέπει νὰ πᾶμε νὰ τὴ ζητήσουμε βαθύτερα. Ἀνεξάρτητα ἀπὸ ὅλους τοὺς κοινωνικοὺς κανονισμοὺς, ἡ ἠθικὴ αὐτὴ εἶναι μιὰ ὁρισμένη στάση ἀπέναντι στὴ ζωὴ καὶ στὴ μοῖρα τῶν ἀνθρώπων, ἓνας ἐσωτερικὸς νόμος γεννημένος ἀπὸ τὴν ἐμπειρία μιᾶς ἀτομικῆς ζωῆς, μιὰ μέθοδος ἀκριβῶς ἀτομικῆς καὶ ἐσωτερικῆς ζωῆς, μιὰ διδασκαλία περηφάνειας καὶ καρτερίας, ἀπάρνησης καὶ σκληρῆς ἀποδοχῆς :

* Τὸ ποίημα αὐτὸ δημοσιεύτηκε στὰ *Νέα Γράμματα* (Φλεβάρης 1936).

—Αἰ τύχαι δέ, ὅπως ἂν ὁ δαίμων διδῶ, πάρεισι.

—Σὰν ἔτοιμος ἀπὸ καιροῦ, σὰ θαρραλέος (...)
ἀποχαιρέτα την, τὴν Ἀλεξάνδρεια πού χάνεις.

—Τιμὴ σ' ἐκείνους ὅπου στὴ ζωὴ των
ᾠρισαν νὰ φυλάγουν Θερμοπύλες (...)
Καὶ περισσότερη τιμὴ τοὺς πρόπει
διαν προβλέπουν (καὶ πολλοὶ προβλέπουν)
πὼς ὁ Ἐφιάλτης θὰ φανεῖ στὸ τέλος,
κι' οἱ Μῆδοι ἐπὶ τέλους θὰ διαβοῦνε.

Ἡ γλώσσα αὐτή, πού μᾶς ἀπομακρύνει πάρα πολὺ ἀπὸ τὴν κλασιάρικη μελαγχολία τῆς μέγιστης πλειοψηφίας τῶν Νεοελλήνων ποιητῶν, δὲ μᾶς εἶναι ἄγνωστη. Εἶναι ἡ γλώσσα τῆς στοικῆς ἠθικῆς.*

Ἐπάρχει, μὰ δὲ μελετήθηκε ἀκόμα καθόλου, ἓνας νεοελληνικὸς στοικισμὸς, πού λανθάνει πότε-πότε μὲς στὴ λογοτεχνία μας (ὑποσυνείδητα τὶς περισσότερες φορές) καὶ ἐκφράζεται, καθαρὰ καὶ ἐπιβλητικά, κυρίως στὰ ἔργα δύο ποιητῶν, συγγενικῶν ἀπὸ πολλὰς ἀπόψεις, τοῦ Καβάφη καὶ τοῦ Κάλβου. Δὲ θὰ εἶταν ὑπερβολὴ νὰ λεχθεῖ ὅτι ὁ στοικισμὸς αὐτὸς τῶν στοχαστῶν ποιητῶν εἶναι μιὰ ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες ὡς σήμερα ἀξιόλογες ἐκδηλώσεις τοῦ νεοελληνικοῦ πνεύματος στὸ καθαυτὸ διανοητικὸ ἐπίπεδο ἀπὸ τὶς ἐλάχιστες πού ἔχουν τὸν τόνο τῆς ἀτομικῆς δημιουργίας, τοῦ ἀτομικοῦ ὕφους, καὶ ὄχι τοῦ ἀπρόσωπου μαθήματος καὶ τῆς ρουτινιέρικης σκέψης. Καὶ σημαίνει κάτι ὅτι ὁ νεοελληνικὸς στοικισμὸς πρωτοφανερώθηκε μὲ τὸν τρόπο αὐτό. Σημαίνει ὅτι ἔρχεται ἀπὸ βαθιά, ὅτι εἶναι αὐθόρμητος καὶ ἄγνός, ὅτι ἔχει σοβαρὰς δυνατότητες. Ἄν ξεκινούσε ἀπὸ καθέδρας, θὰ μπορούσε νὰ θεωρηθεῖ σὰν ἀποτέλεσμα ξένης διδασκαλίας ἢ αὐτόματης μίμησης. Ξεκινώντας ἀπὸ τὴν ποίηση, καὶ μάλιστα ἀπὸ τὰ ἀνώτερα ἐπίπεδα τῆς ποίησής μας, δικαιώνεται

* Ὁ πρῶτος πού σκέφθηκε νὰ συνδέσει τὸν Καβάφη μὲ τὴν στοικῆ σκέψη εἶναι, νομίζω, ὁ κ. Πέτρος Βλαστός σὲ μιὰ μελέτη του μὲ τὸν τίτλο: Ὁ Καβάφης ὁ στοικός (Ἰδέα, Μάρτης 1933). Οἱ σχετικὲς παρατηρήσεις του εἶναι πολὺτιμες ἀπὸ φιλολογικὴ ἄποψη, μολονότι καταλήγουν στὴν ἀπόλυτη ἄρνηση καὶ τοῦ Καβάφη καὶ τῶν στοικῶν γενικά.

σὰ μιὰ ἀνάγκη τῆς ψυχῆς, σὰ μιὰ ἔμφυτη θέληση ἔσωτερικοῦ καθαρμοῦ, ἀνθρώπινης ἀξιοπρέπειας καὶ πνευματικῆς γενναιότητος ἔμπρὸς στὴν εἰμαρμένη.

Στὰ πρῶτα χρόνια τῆς ἐλεύθερης ζωῆς τοῦ νεοελληνικοῦ ἔθνους, βρέθηκε ἓνας ἄνθρωπος δικός μας, ἓνας ἄσημος, μοναχικὸς καὶ λιγάκι ἀληθικὸς Ἑφτανήσιος λόγιος, πὺ μίλησε μιὰ τέτοια γλώσσα :

*Δὲν μὲ θαμβώνει πάθος
Κανένα· ἐγὼ τὴν λύραν
Κτυπάω καὶ ὀλόρθος σιέκομαι
Σιμὰ εἰς τοῦ μνήμαιός μου
Τ' ἀνοικτὸν στόμα.*

Ἦδυπαθῆς καὶ εἰρωνικὸς Καβάφης, συνεχίζοντας μιὰ παράδοση ἀγνοημένη, ξαναβροῆκε, στὶς ὥρες τῆς ἔσχατης ἀπελπισίας του, κάτι ἀπὸ τὴν τραγικὴ καὶ ὅμως παρήγορη μεγαλοπρέπεια τῆς ἠθικῆς τοῦ Μάρκου-Αὐρηλίου.